

Szívét átfúrod, hét fejét levágod,
tudom, megvéded jó törpéidet;
őseink dalát zúgatod a széllel
és én már csak az ősöknek hiszek;
néked, ki annyi évszázadon által
csempészted át igéik vigaszát, —
hirdetlek, vallak, féltetek, becézlek,
mint a koldús, utolsó aranyát.

Röppenj, te Szó! Keringve ivelj föl s le
a hegyoldalban és dombok felett,
Petőfi s Ady lángja gyúljon benned,
példázva oktass népet, nemzetet,
József Attila csínját lopd szemünkbe,
szelid Tóth Árpád enyhe bánatát, —
Kölcsey hitét, Vörösmarty kínját,
Aranyt, Berzsenyit, bús Juhász Gyulát

idézd a késő unokáknak... Vértől
tajtékos minden tenger s óceán,
gyermekmeséink hétfejű sárkánya
csattogtatja állkapcsait reám;
te légy a pajzs kezemben és a dárda,
üldözötteknek végső menedék,
süvíts, sikolts, — hazudd szívünkbe vissza
a hívó gyermek boldog istenét!

(1940 jun. 3, könyvnap)

AZ EMBERI MAGATARTÁS RUGÓI (II)

Irta: GERGELY ANDRÁS

Kimutattuk legutóbb,* hogy minden emberi cselekvés vagy aktív magatartás — legyen az gazdasági tevékenység, kulturális alkotás, gyilkosság vagy egyéb deliktum, közömbös beszélgetés, de akár csak valami jelentéktelen mozdulat, mint pl. egy pohár víz elfogyasztása — kettős gyökerű valóság. Elsősorban és közvetlenül egy *élményből* (érzékellet, gondolat, vágy, szándék, akarat, stb.) áll elő, másodsorban azaz közvetve pedig az élményt meghatározó *társadalmi feltételek* terméke. Láttuk, hogy a vizivástól a regényírásig minden cselekvést ennek a kettős rétegű feltételcsoportnak a figyelembevételével kell okszerűen értelmezni és elbírálni. A kérdés fontosságára jellemző, hogy ugyyszólván az összes szellemtudományokban tudatos emberi tevékenység magyarázatáról és értékeléséről van szó: az ethika és jogtudomány az emberek gyakorlati viselkedését, az esztétika az alakító cselekvéseket, a történelem a múltban lefolyt cselekvést, a szociológia pedig a közösségi aktivitást értelmezi.

* A lap idei júniusi számában, a 481-486. oldalakon.

Amikor tehát ennek az értelmezésnek a logikus lehetőségeit vizsgáljuk, voltaképpen az említett tudományok jövő fejlődési alapjait tartjuk szem előtt.

Ha figyelembe vesszük azt az egyszerű tényt, hogy minden öntudatos emberi tett vagy viselkedés valami élményből ered, ez viszont társadalmi (milieubeli) feltételek terméke, akkor nyilvánvaló, hogy bármely tetszésszerinti cselekvés összesen három logikai síkon értelmezhető, és pedig:

1. Próbálhatjuk megérteni magát a cselekedetet, illetve művet; így pl. vizsgálhatjuk, hogyan történt a gyilkosság, rablás, stb., tanulmányozhatjuk a kész irodalmi, művészeti, tudományos terméket, annak formai, technikai és egyéb sajátosságait vagy figyelhetünk a munka, a játék stb. lefolyására, anélkül, hogy a mindezek forrását tevő élményt tekintetbe vennők („cselekvésfázis”);

2. vizsgálhatjuk az élményt, melyből a cselekedet kisarjadt és pedig úgy önmagában, mint a cselekvéssel való kapcsolatában. Így felvethetjük a kérdést, milyen lelki motivumok ösztönözték a gyilkost tettének elkövetésére, vagy mi volt az irásmű, a kép alapeszméje, milyen agyműködések szabályozzák a munka, a játék lefolyását és így tovább („élményfázis”). Végül

3. kiterjeszkehdhetünk az élmény „mögött” álló és azt feltételező társadalmi (milieu-)viszonyokra; pl. arra, hogy mennyiben indokolható a gyilkosság az egyén külső életkörülményeinek hajlamosító hatásával, mennyiben fejezi ki az irásmű az író korának termelési-társadalmi sajátosságait, stb. („társadalmi fázis”).

Bármiféle emberi magatartás hiánytalan és hibátlan megértéséhez a fenti fázisok mindegyike szükséges. Hogy a legegyszerűbb példát — a pohár víz elfogyasztását — válasszuk, ezt a ténykedést sohasem érthetjük meg pusztán azáltal, hogy magát a mozdulatot kívülről szemléljük és azt pontosan le tudjuk írni. Arra a vizsgálóra, aki a jelenségnek csak ezt a feltételét látná, de semmit sem tudna a szomjuságérzésről és az egyes mozdulatokat feltételező izom-impulzusokról, a cselekvés értelmetlenül és „lélektelenül” kellene, hogy hasson. Talán azt hinné, hogy megértette a cselekvést; de ha ennek az élményből való eredését valaki megvilágítaná előtte, be kellene látnia, hogy lényegében semmit sem tudott róla (helyesebben: a háromrétegű valóságnak csak egyik rétegét fogta fel).

Ha azután a tettet már az élményrétegen is átértelmeztük, újból könnyen arra a meggyőződésre juthatunk, hogy nem maradt tovább értelmezni való. Pedig, mint láttuk, korántsem ez a helyzet. Már az a mód, ahogyan a poharat szánkhoz emeljük konvencionális, azaz társadalmilag feltételezett. Egy vadember, akit szomjasan állítanak a pohár víz elé, egészen más, mohó és ösztönös mozdulattal, „illetlenül” veiné rá magát. Az a kézmozdulat, mellyel a poharat megragadják, jól jellemzi nemcsak a primitív ember és a kulturember közti, de gyakran még a fa'usi és városi ember közti különbséget is. Világos tehát, hogy a cselekvés lélektani magyarázata egymagában csak fél-megértést jelent és ezen túl nem mellőzhető a társadalmi tényező ismerete. Csak természetes, hogy ugyanez a tétel bonyolultabb emberi nyilvánulásokra fokozott mértékben érvényes.

Ha továbbá ismernénk magát az érzékelhető cselekvést és a társadalmi feltételeket is, de semmit sem tudnánk a kettő közé iktatott élményről, a magatartásra vonatkozó ismeretünk éppúgy csonka és tökéletlen maradna. Ez esetben csupán egy látszat-összefüggést lehetne teremteni a szociális tényező és az aktív tett-tényező között, ami ugy tünethetné fel a dolgot, mintha a cselekedet a maga összes jellegeivel együtt a milieu-befolyásból egyenesen következne. Ezzel a módszerrel az amerikai u. n. behaviorista lélektani iskola kísérletezik, de különösebb eredmény nélkül. Nem lehet ugyanis materialista tudományt csinálni oly módon, hogy az érzékelés, emlékezés, gondolkodás, érzés, vagy akarat jelenségeit egyszerűen tagadásba vesszük.

Nem hanyagolható el végül a reakció vagy visekedésmód közvetlen, külsőleges tanulmányozása sem; mert ha a cselekvést alkotó mozgásokat csak felületesen vagy hibásan ismerjük, akkor a kétrétegű (lélektani és társadalmi) továbbértelmezés is csak felületes vagy hibás lehet.

A háromrétegű magyarázat szigorú követelménye ellen a társadalomban és kultúrában rendkívül sokat vétének. Ezek a hibák teszik egyik legfontosabb gyökerét az ugynevezett szellemi tudományok — lélektan, erkölcstan, esztétika, történelem, szociológia — mai gyarló és fejletlen állapotának. A materialisztikusan átfeljesztett szellemi tudományok csak oly módon érhetik el majdan az exakt természettudományok rangját, ha az összes emberi nyilvánulások érzését a fent leírt három síkon tudják megvalósítani.

Két jellemző példával szeretném a fenti tételek helyességét közelebbről megvilágítani.

Irodalmi művek értelmezése és értékelése az imént megrögzített elvek szerint úgy történik, hogy a művet — mely itt a „tett-fázis“ körébe tartozik — először önmagában, azaz formai, stílusbeli, szerkezeti és egyéb objektív vonásaiban próbáljuk megismerni. Másodsorban kell megértenünk azt, hogy a műben milyen gondolatok, érzések, lelki tendenciák jutottak kifejezésre, hogyan függenek össze ezek az élmények az író egyéniségével és addigi munkálkodásának eszmei főirányáival. Végül harmadsorban számolnunk kell azzal, hogy a mű mily mértékben és mi módon tükrözi vissza az író saját életviszonyait és osztályhelyzetét, főleg pedig korának gazdasági, társadalmi, kulturális és egyéb sajátosságait; mennyiben bizonyult tehát az író lelki élete („tudata“) e sajátosságok pszichofiziológiai termékének.

Ha már most az irodalom mai elméletében, a történetében és kritikájában a fenti háromrétegű értelmezés jelenlétét keressük, azt látjuk hogy a műnek önmagában való vizsgálata egészen közönséges és bevett dolog; az élményforrások kutatása már az elmélet és bírálat „magasabb iskoláját“ jelenti; míg a társadalmi determináló tényezőkre való visszavezetés (pl. *Taine* milieu-elméletében, a legújabbkori milieu-pszichológiában, stb.) rendszerint nem a valóság feltételeinek kellő figyelembevételével történik. A szociális feltételek közül inkább az író egyéni életviszonyait, valamint az uralkodó eszmeáramlatokat szemléltetik, míg az író osztályhelyzetében, a korszak termelési, gazdasági és politikai fejlődésfokában rejő és az író tudatában gyakran csak közvetve (tudatlanul) érvényesülő hatóerőket nem veszik észre, vagy szándékosan elmellőzik. E

mellőzés okait itt külön nem kutatjuk, csak megjegyezzük, hogy azok maguk is társadalmi-gazdasági determinációkban rejlenek. Mint a jövő természettudományos esztétikájának szigorú követelményét kell azonban felállítani azt a tételt, hogy a mű és az élmény mögött álló szociális tényezőcsoport vizsgálata egyetlen esetben sem mellőzhető, mert különben a mű értelmezése csonka és hibás marad.

Ugyanez áll nemcsak bármely irodalmi vagy költői alkotással szemben való elméleti-kritikai állásfoglalásra, hanem a képzőművészeti és zenei teória vagy bírálat minden elképzelhető esetére is. Ha pl. egy művészi kép sajátosan festői vonásainak érzékeltetésén túl a művész stíluselgondolásait és formaélményeit is boncolgatjuk, ezzel még korántsem merítettük ki az adott értelmezési lehetőségeket; csak abban a helyzetben vagyunk, mint aki a pohár víz elfogyasztásának mozdulatát látja és a szomjuságérzésről tudomással bír, de a mögöttes feltételeket nem ismeri. Bármely festménynek, szobornak vagy architektúrának megvan a maga élményhátterén kívül a társadalmi háttere; még pedig függetlenül a tárgytól, tehát akkor is, ha netán egy tájképet vagy csendéletet ábrázoló képről van szó. (Szépen szemlélteti ezt a törvényszerűséget *Nagyfa-lusi*: Van Gogh című munkája és modern angol szerzőknek magyar nyelven a Kronosz-kiadásban megjelent tanulmányai).

Azt látjuk azonban, hogy a XIX. és XX. század művészeteimélete és műkritikája ritkán terjed túl a formai-stilusbeli szemléltetésnek és a pszichológiai magyarázatnak a stádiumán. A társadalmi feltételek közül itt is főleg a közösségi strukturának, a termelési és osztályviszonyoknak a művészi élményre való kihatása kerül elő a figyelmet. Általában a szellemtudományos felfogás — mely az emberi kultúrát nem a materiális létfeltételek magasabb síkon való tükröződésének, hanem egy „világszellem“ autonóm fejlődésének tulajdonítja — saját önvédelme érdekében óvakodik attól, hogy társadalmi-gazdasági determináltságokra utaljon. Ezáltal az önmaga teremtette téves beállítódást bizonyos „logikai zavarok“ kiküszöbölése útján is biztosítja magának.

Látjuk, hogy a társadalmi tényező elhanyagolása fontos következményekkel jár ott, ahol esztétikailag produktív emberi cselekedetek megítélése forog szóban. De térjünk át második példánkra, mellyel a háromrétegű szemlélet el nem mellőzhető voltát egy más „szellemtudományi“ téren óhajtjuk igazolni.

Egy embertársunk tettének erkölcsi elbírálása — tehát a helyesítés vagy elítélés nyilvánítása — szintén egyik formája a tudatos magatartásnak és mint ilyen a leírt módon értelmezhető. Tegyük fel, hogy valaki elítéli a lopást és ennek szavakban kifejezést is ad. Ezt az erkölcsi ítélezést, mint cselekvő magatartást kívülről szemlélve szintén az említett három síkon ragadhatjuk meg, értelmezhetjük és értékelhetjük. Először is vizsgálni lehet az ítélezés formáját, pl. annak éles vagy enyhe megfogalmazását, logikailag világos vagy ellentmondó voltát s. i. t. Másodszor felvethetjük azt a kérdést, hogy a lopás felett ítélező személyt milyen belső motivumok vezették ítéletének kimondásában (erkölcsi felelősség, logikai megfontolások, stb.) Végül harmadsorban kérdezhetjük, hogy az erkölcsi elítélést meghatározó lelki konstelláció (élmény) az ítélező egyént környező társadalmi milieunek miféle behatásaira vezet-

hető vissza. Így pl. elítélheti valaki a lopást azért, mert már iskolai neveltetése során szilárd elvként megrögzítették benne azt a gondolatot, hogy a lopás bűn és kárhoztatandó cselekedet. Vagy elítélheti azért, mert őt magát is többször meglopták és az ebből eredő kellemetlenségek jól emlékezetébe vésődtek. Esetleg nem itéli el, sőt helyesli azért, mert maga is tolvaj, vagy mert életkörülményei a magántulajdonnal szemben való álláspontra hajtották. Mindez esetekben olyan társadalmi feltételekkel van dolgunk, melyek a lopás feletti egyéni ítélkezést, mint aktív magatartást determinálják. Világos tehát, hogy akkor, midőn egy embernek (vagy egy nagyobb embercsoportnak) erkölcsi elveit vagy álláspontját tesszük értelmezés tárgyává — mint ezt az etika tudománya is teszi — nem nélkülözhetjük annak vizsgálatát, hogy ez az erkölcsi állásfoglalás mennyiben határozódik meg az itélkezőknek társadalmi, gazdasági vagy kulturális (eszmei-felépítményi) életviszonyai által.

Ez irányban könnyen eljutunk ahhoz a felismeréshez, hogy a ma uralkodó erkölcsi világszemlélet — mint minden korszak morálja és etikája — maga is társadalmilag determinált; hogy az emberek erkölcsi elvei és magatartása döntő módon társadalmi és gazdasági helyzetükből folyik, melynek befolyása részint a nevelésen, részint a környezet szuggesztív és ellenőrző hatásán keresztül érvényesül.

Különböző kulturfokok és társadalmi fejlődési korszakok nagyon változóan értelmezték a *bűn* fogalmát, azaz igen különböző dolgokat tartottak bűnösnek vagy erényesnek. Ósi termelési viszonyok között, amikor a közösen termelt javak még közös szétosztásra kerültek, a lopás nem szerepelt a bűnök között, sőt annak értelme sem lehetett világos az emberek előtt. *Lo Bagola*, az angol kulturpolgárrá átvedlett afrikai vadember, emlékirataiban megemlíti, hogy törzsénél a hazugság nem szerepelt az erkölcsi kritika tárgyai között, mert annak még értelmét vagy célját sem ismerték. De ha a mai u. n. kulturviszonyokat tekintjük is, látjuk, hogy pl. az emberölésről vagy mások javainak eltulajdonításáról igen változó megítélések uralkodnak aszerint, hogy ezek az emberi cselekedetek mily körülmények között folynak le, egyénileg vagy kollektíve mennek-e végbe és ki ellen irányulnak. Háborúban pl. az emberölés nem csupán megengedett, de dicséretreméltó dolog és pedig annál inkább, minél eredményesebb; a rablás pedig az ellenség irányában sok esetben megengedett, pl. büntető szankciók formájában. Itt is tehát a társadalmi helyzet alakulása hat döntően a cselekedetek erkölcsi értékének elbírálásában. Olyan magatartás, mely más körülmények között közömbös, a változott politikai vagy háborús helyzetben a legsúlyosabb elítélés és büntetés tárgya, mint pl. más vallású emberekkel való összeházasodás vagy külföldi rádióleadások hallgatása és ehhez hasonlók. Ha mindezekben az esetekben csak addig mennénk el az erkölcsi magatartás vizsgálatánál, hogy a tett megítélését az emberek élményvilága (pl. a tett logikus mérlegelése, a morális tetszés vagy irtózat stb.) mennyiben indokolják, úgy képtelenek volnánk eljutni az uralkodó etikai, valamint büntetőjogi elvek és nézetek tényleges megértéséhez. Ezt a megértést nyilvánvalóan csak a harmadik tényező, a társadalmi környezet determináló hatásértékének figyelembevétele szolgálhatja.

Hogy milyen gyöngén áll a szellemi tudományoknak ez a csoportja éppen a társadalmi gyökerek ismerete szempontjából, mutatja az, hogy

a büntetőjog elméletében ma is milyen különböző felfogások uralkodnak arról, hogy mi a büntetés célja: a megtorlás, megfélemlítés, a megelőzés vagy egyéb. Ez irányban élénk szellemi harc folyik az egyházi-theológiai és az ettől bizonyos fokig emancipált polgári elméletek között. Hogy a legfontosabb oki tényező mellőzése mit jelent a mai emberiség morális, magánjogi és büntetőjogi gyakorlatában, az könnyen elképzelhető; ennek a vonatkozásnak részletes kimutatása különálló és következményeiben nagyfontosságú kérdés.

Az erkölcsstan és az ebből fakadó jogrendszer új renaissancea — mely szerintem egyértelmű e tudományoknak empirikus-természettudományos alapra való átállításával — e ponton is csak a háromrétegű elemzés pontos keresztülviteléből áll. Itt is mindenkor az uralkodó társadalmi és gazdasági konsteliációk nyomása volt az, ami a harmadik és döntő értelmezési elv érvényre jutását meggátolta és a szóbanlevő „szellemtudományok“ művelőit arra készítette, hogy a tettek értelmének vagy értékének kutatásában részint magának a cselekvésnek descriptiv (leíró) vizsgálatára, részint pedig a mögötte álló lélektani motivumrendszer szűkörű vizsgálatára szorítkozzanak.

Az elfogulatlan tudományos kutatás, tehát az egyetemes fejlődés érdeke ellenben azt kívánja, hogy az erény és bűn, a jó és rossz erkölcsstani fogalmai mindhárom síkon tisztázódjanak; azaz minden emberi viselkedésmód magyarázatánál és értékelésénél tisztázottassanak elsősorban annak szerkezeti összetevői, másodsorban az azt lélektanilag meghatározó élménymotivumok, harmadsorban pedig az ezen élményforrást determináló társadalmi tények és összefüggések. Szükséges pedig ez a háromrétegű értelmezés nem csupán a mai korban, tehát a jelenleg véghezvitt cselekmények megítélésében, hanem „visszamenőleg“ a történelem minden kiemelkedő emberi magatartására nézve is. A jövőt, vagyis a mindenkor élénk kerülő emberi tettek erkölcsi megítélését illetőleg viszont olyan új kritériumok és szilárd elvek kifejtésére volna kíváncsi, melyek a lehető legmagasabbrendű és legszervezettebb emberi társadalom sajátos viszonyai és következményei által meghatározott (illetve meghatározandó) erkölcsi, jogi és speciálisan büntetőjogi felfogásnak felelnek meg. Evégből legelsősorban annak megállapítása szükséges, hogy azok a termelési és szociális viszonyok, melyek a ma uralkodó etikai és jogi áliásfogalásokat determinálják, mennyiben tekinthetők véglegeseknek, illetve túlhaladottaknak; s amennyiben az utóbbi eset áll fenn, mennyiben várható a társadalmi-ökonómikus strukturának egy olyan átalakulása, mely a maga részéről mint új determináló tényező a jogtudomány és erkölcsstan újjáépítéséhez vezet.

*

Okfejtéseinknek közvetlen s még egészen vázlatos konzekvenciája, mint láttuk, az, hogy az eddig vizsgált szellemtudományokat — esztétika, erkölcsstan, jogtudomány — mai napig az oki-okozati megértés egyoldalúsága és hiányossága jellemzi; pontosabban az a tény, hogy a cselekvésnek önmagában és az élményben adott feltételein túl a mindkettőt lényegében meghatározó társadalmi tényező nagyrészt figyelmen kívül maradt. Elsősorban figyelmen kívül maradt a történelmi anyagelvűségnek az az elvitathatatlan — mert éppen napjaink eseményei által döntően beigazolt — álláspontja, hogy a legmagasabb és „legszellemibb“ kü-

turnyilvánulások mögött is mindenkor társadalmi és gazdasági csoport-érdekek húzódnak meg, amelyek még a legelvontabb tudományos igazságkeresést is irányítják, legalább is negatív, gátló módon; és amelyek a művészet legklasszikusabb alkotásaiban is visszatükröződnek, legalább is úgy, mint bizonyos életkörülmények által sajátossá formált emberrétegek sajátos élet- és világszemlélete.

Fentiekben egy jól megfogalmazható és könnyen ellenőrizhető munkaterv körvonalai bontakoznak ki. E terv alapvető elgondolása az, hogy a legtöbb szellemi tudományban — esztétika, filozófia, életbölcselet, jog- és társadalomtudományok, történelem, stb. — emberi cselekvéseket és magatartásokat kell érteimeznünk. Ez az értelmezés a multban csak azért történhetett misztikus és metafizikai módon, mert a minden emberi magatartás mögött húzódó előidéző okok és feltételek kettős rétege — az élményforrások és a szociális gyökerek — nem nyert módszeres vizsgálatot. Így volt lehetséges, hogy a korábbi fejletlenebb társadalmak eszmei felépítménye — elsősorban az anyagtalan lélek tana — mindmáig meghatározta az emberi tettek tudományos és gyakorlati fel fogását, értékelését és a reájuk gyakorolt közösségi visszahatást. Ha azonban a háromrétegű értelmezés elfogadása esetén általánossá válnék a cselekvések itt vázolt rendszeres és elemző vizsgálata — a valódi tapasztaláson alapuló vizsgálat — akkor kiderülne az, hogy a szellemtudományos kutatás semmi egyéb, mint a természettudományos kutatásnak egy másik, csupán anyagában bonyolultabb s ezért hipotézisekre utalt formája; hogy amannak tárgya éppoly materiális valóság, mint a fizikáé vagy a biológiáé; és hogy a természettudományok kísérleti módszerének, valamint magyarázó elveinek a szellemtudományokban való bevezetése, bár egyelőre a jövő zenéje, a tudományos fejlődés reális lehetőségei között talál helyet.

Ö R E G P R O L E T Á R

Irta: CSÖMÖRI JÓZSEF

Jólesett elüldögelni a padon, egy-egy szót váltani más tétlenekkel, akiket szintén erre a padra ültetett a véletlen, fel-feltekinteni a teret környező házakra, sütkérezni a napon. Amikor mások veritékezve szidták a nagy meleget, ő csak összehuzta szemét s nem szólt. Minek vitakozott volna? Ha egyáltalán képes lett volna arra, hogy valami nagyot kívánjon, akkor örök nyarat kívánt volna. Mert a tél: az ellenség. Köhögteti a tüdőt, karmolja a gégét, tüsszentésre ingerli az orrot, megkönnyezteti a szemet, ezer tüvel szurkálja a kéz és láb ujjait, meggörnyeszti, majdhogy el nem töri a hátgerincet és hasogatja a térdet. A tél rossz, a tél hideg, mint a sir. De nyáron: él az ember.

Sütött a nap, goromba jóssággal. A tarkójában, a lábszárában érezte a jót. S aki bolond volt, az hát csak szidhatta a meleget, nem vitakozott vele.

Sütött a nap a térre melegen. Ezért szerette a teret is. És mégis baj volt a térrel. A vad, tökéletlen horda, amely port vert fel maga körül, ordított, üvöltött, rongylabdát vagdalt a napon fénylő kopasz főhöz s aztán szemtelenül megkérdezte: nem látta a labdám, bácsi? És vihogva,